

Використання методичного потенціалу підручника в процесі навчання географії

*М. Г. Криловець, доктор педагогічних наук, професор,
Інститут педагогіки НАПН України
e-mail: km50@ukr.net*

Постановка проблеми. В умовах масової загальноосвітньої школи підручник, незважаючи на появу такого конкурента, як комп'ютер, ще надовго залишиться основним засобом реалізації змісту освіти і забезпечуватиме досягнення обов'язкових результатів навчання.

Аналіз концепцій створення шкільного підручника засвідчив, що його функції як основного засобу навчання ще не досить повно розкриваються дидактами і методистами. Переважно наголошується на тому, що систематичне застосування підручника впливає на якість навчання учнів, сприяє активізації пізнавальної діяльності, визначенню навчальної траєкторії школяра.

Як наслідок, у шкільній практиці має місце низький рівень сформованості умінь учнів працювати з підручником.

Аналіз останніх досліджень. Проблема використання методичного потенціалу підручників та організації роботи учнів з ними на уроках з різних предметів не є новою у вітчизняній методичній науці. Цієї проблеми неодноразово торкалися в своїх дослідженнях Л. Г. Горяна, М. К. Ковалевська, Л. І. Круглик, В. П. Корнєєв, А. Й. Сиротенко, О. М. Топузов та ін.

І в працях психологів наголошується на важливості відповідності підручників віковим індивідуальним можливостям учнів, на врахуванні прийомів організації фронтальної, індивідуальної, групової роботи,

формуванні мотивів, які спонукають школярів до роботи з навчальною літературою [4].

З огляду на викладене, стає очевидним, що вітчизняній методиці навчання географії поки що бракує ґрунтовних досліджень, у яких використання методичного потенціалу шкільного підручника географії розглядалося б як вагомий чинник удосконалення навчально-виховного процесу, а організація роботи учнів з підручником не часто була предметом наукового дослідження в галузі теорії і методики навчання географії.

Формулювання цілей статті. Здійснений аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу встановити коло нерозкритих питань щодо визначення проблеми використання методичного потенціалу підручника під час організації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання географії. Зазначена проблема ще не знайшла належного відображення в дослідженнях з теорії і методики навчання географії, оскільки: а) відсутнє методологічне обґрунтування; б) не виявлено закономірності методичної підготовки вчителя географії до організації роботи учнів з джерелами інформації у навчанні географії; в) не встановлено взаємозв'язок і взаємозалежність методичної обробки шкільного підручника та вміння вчителя застосовувати його потенціал під час організації пізнавальної діяльності учнів на уроках географії; г) недостатньо враховано процесуальний аспект навчання в методичному апараті підручників з географії. Аналіз літературних джерел також засвідчив, що останніми десятиріччями організація роботи учнів з підручником не була предметом солідних досліджень українських учених у галузі теорії і методики навчання географії.

Незважаючи на те, що шкільний підручник з географії є головним засобом навчання, під час застосування його навчального матеріалу в багатьох випадках виникає неузгодженість між важливістю і багатогранністю географічної інформації та обсягом і змістом завдань,

вміщених у підручнику, з організацією роботи учнів з ним у процесі навчання географії. Навчання учнів не тільки географічних фактів, але й способів їх здобуття і використання, формування в них особистісних якостей спонукало нас до пошуку шляхів удосконалення методики організації роботи учнів з підручником і підвищення рівня сформованості читацьких умінь, які реалізувалися б за рахунок змісту, структури і стилю викладення навчального матеріалу та за умови належної організації пізнавальної діяльності.

Основна частина. Підручник однаковою мірою потрібний і вчителю, і учню. Учителю він дає фундамент для побудови навчального процесу, оскільки в підручнику вже здійснений відбір найбільш важливого матеріалу, подана логіка його викладу, проведене дозування матеріалу за параграфами, темами тощо. Не даремно дидакти називають підручник «сценарієм навчального процесу». Для учня підручник – це джерело необхідних знань з предмета, не тільки засіб пізнання нового, але й шлях до самоосвіти, до розвитку [5].

Вибір того чи іншого підручника залежить від учителя, від його методичного смаку. Але при роботі з будь-яким підручником важливо пам'ятати, що від того, наскільки гарно учні вміють працювати з книгою, засвоювати її зміст, залежить ефективність навчання.

Кожний підручник, на наш погляд, має вчити учня вчитися. Він повинен допомагати кожному учню оволодівати раціональними прийомами навчальної діяльності: активно сприймати навчальну програмну інформацію, обдумувати, логічно запам'ятовувати навчальний матеріал, планувати навчальну діяльність, робити висновки, здійснювати самоконтроль.

Основними причинами, які заважають повноцінній організації роботи учнів з підручником, є недосконалість методичного апарату (автори досить часто приділяють увагу науковій інформації і недостатньо враховують процесуальний аспект навчання – способи здобуття знань);

недостатнє врахування організації роботи учнів з апаратом підручника, що утруднює самостійне й швидке знаходження необхідних даних, опрацювання навчального матеріалу, користування складовими підручника. Однотипність і відсутність класифікованих завдань, запитань апарату організації засвоєння знань гальмує формування навичок критичного читання, прийомів логічного мислення й не сприяє індивідуалізації навчання. Відсутність у підручниках географії проблемних питань не дає можливості учневі закріпити здобуті знання, навчитися застосовувати їх у життєвій практиці, переносити в інші навчальні ситуації. Сухість написання, відсутність діалогічності у викладі географічної інформації не сприяє формуванню в учнів мотиваційної сфери (інтересу до самостійного опрацювання навчального матеріалу підручника, стійкого бажання вивчати географічні об'єкти, прагнення до пошуку істини) [2].

Роботу з підручником слід ретельно планувати. Практика свідчить, що робота з підручником не повинна займати весь урок, оскільки робота тільки з одним джерелом інформації втомлює учнів. Доцільно розумно поєднувати роботу з підручником та іншими видами навчальної діяльності учнів. Робота з підручником з географії має бути різноманітною і провадитись на різних етапах навчання: при вивченні нового матеріалу, при закріпленні знань і вмінь, при перевірці й оцінці їх. Від успіху роботи з підручником на уроці переважно залежатиме якість домашньої роботи учнів, оскільки вміння працювати з книгою забезпечує зв'язок між класною і домашньою роботою, сприяє зростанню пізнавальної самостійності учнів [1].

Кращі вчителі широко використовують підручник на всіх етапах уроку, поєднуючи роботу над текстом з аналізом статистичних, картографічних, графічних джерел знань.

Встановлено, що підвищення ефективності організації учнів з підручником посилюється за таких умов: а) створення методичного

апарату підручника, який активізує процесуальний бік навчання географії; б) методично правильного добору методів, форм і конкретних прийомів організації роботи учнів з підручником, адекватних цілям географічної освіти; в) здійснення означеного процесу на основі принципів індивідуального та особистісно орієнтованого підходів [7].

У сучасних підручниках з географії все частіше застосовується системний підхід до формування загальних понять і термінів. Усі загальні поняття і терміни, що вводяться в обіг, з погляду прийомів їх формування, можна поділити на одноетапні та багатоетапні. До числа понять багатоетапного розвитку належать більш складні поняття, що формуються поступово, на основі внутрішньокурсової, а нерідко і внутрішньопредметної послідовності. В підручники вони вводяться здебільшого в загальних темах першого розділу, а потім обростають розвивальними поняттями в регіональних темах другого розділу.

Практика свідчить, що організація роботи учнів з підручником визначається комплексом освітніх, розвивальних, виховних чинників, найбільш важливим з яких є навчання учнів способів самостійного здобуття знань.

На організацію роботи учнів з підручником у процесі навчання географії впливають: адекватність сучасного підручникотворення цілям і завданням шкільної географічної освіти; підготовка вчителя-географа до здійснення дидактико-методичного аналізу навчально-методичного комплексу з географії задля діагностично-прогностичної організації індивідуалізованої пізнавальної діяльності учнів; доцільність відбору методів, форм і конкретних прийомів. Основним показником ефективності організації роботи учнів з підручником є навченість їх способам працювати з текстом підручника, розумітися на його позатекстових компонентах [6].

Формування пізнавальних умінь і навичок роботи учнів з підручником має здійснюватися послідовно: загальні уміння, спеціальні

уміння, навички, володіння в інших навчальних ситуаціях, використання в практичній діяльності. Оволодіння способами опрацювання тексту підручника може відбуватись у такий спосіб: розробка чіткого плану, що пропонується учням у вигляді пам'яток-порад (або учні самі розробляють їх під керівництвом учителя), алгоритмічних приписів для виконання окремих операцій, що вимагають від учнів послідовних дій під час роботи з текстом підручника [2].

Оскільки підручники з географії – книги багатокомпонентні, важливо навчити учнів працювати з кожним компонентом окремо, а з деякими компонентами – одночасно. Під час організації роботи учнів зі структурними компонентами підручника потрібно виокремити такі групи прийомів: організаційні – прийоми роботи з апаратом орієнтування (вступом, змістом, рубрикаціями, позначками та іншими елементами); інтелектуальні – здобування й осмислення знань, засвоєння змісту текстів (знаходження необхідних ознак, порівняння, аналіз, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами, географічними явищами, механізми зміни географічних процесів); прийоми роботи з апаратом організації засвоєння знань; прийоми вироблення практичних навчальних умінь – робота із запитаннями, ситуаційними завданнями, тестами, картами-вклейками, інструкціями до практичних робіт, ілюстрацій [3].

Учнів потрібно навчити вільно володіти всіма видами навчального читання, виділяти головне, робити порівняння, узагальнення, вміння робити висновки, передавати зміст прочитаного в графічній та інших формах згортання інформації, самостійно складати логічні схеми типової відповіді, удосконалювати методи роботи з матеріалами періодичної преси тощо.

Конспект, як форма запису при читанні-вивченні, набув значного поширення на уроках з різних предметів, а на уроках географії краще використовувати схемоконспекти (графічні, логічні, опорні тощо).

Найбільші труднощі в учнів викликають складання тез, резюме, оскільки це потребує логічного мислення, активної роботи над текстом, виділення його суті в коротких формулюваннях, висновках.

Усе ширше впроваджуються в навчальний процес текстові карти. Особливо важливо, щоб вони були не тільки ілюстрацією до тексту, але й джерелом нових знань; щоб учні аналізували їх і самостійно робили висновки.

Якщо карти атласу мають не лише навчальне, а й довідкове значення, то текстові картосхеми підручника розраховані тільки на навчання. Отже, їх навантаження має відповідати тексту і тим завданням, які учні отримують в процесі навчання. Саме тому деяким авторам доцільно розвантажити картосхемами підручники, залишивши в них згадану в тексті номенклатуру.

Одним із головних завдань курсів географії в старших класах – формування в учнів умінь працювати зі статистичним матеріалом, поданим у підручнику. Виходячи з цього, ми вважаємо доцільним виділення спеціального уроку для показу прийомів роботи із статистичними даними та їх аналізу. На всіх наступних уроках набуті вміння мають поглиблюватися й розвиватися.

Система запитань і завдань дає змогу виділити найголовніше у змісті теми. Окремі з них потребують аналізу, доказів, порівняння, самостійних висновків, носять творчий, проблемний характер. Частина завдань виділені як додаткові (ускладнені), що дає змогу диференціювати навчальний процес.

Підручник надає унікальні можливості для самоосвіти і самоконтролю. Різноманітність рубрик дає можливість організувати групову роботу на уроці, залучити всіх учнів класу в предметну діяльність, врахувати індивідуальні особливості учнів, розвивати розумові здібності, озброїти глибокими і міцними знаннями.

Висновки. Отже, цілеспрямована, систематична робота з підручником з географії на уроці сприятиме підвищенню ефективності навчання. Тож географічні знання і вміння будуть засвоєні учнями якісно, з найменшими затратами часу і сил.

Уміння працювати з книгою, підручником потрібно не тільки для успішного навчання, але й для майбутньої трудової діяльності, пов'язаної з необхідністю підвищувати свою кваліфікацію шляхом самостійного здобуття нових знань.

Велике значення має проведення в шкільних методичних об'єднаннях обговорення питань формування прийомів роботи з текстом на уроках інших навчальних предметів. Координація дій всіх учителів сприятиме підвищенню якості навчання з усіх навчальних предметів.

На факультативних, гурткових, клубних заняттях з предмета доцільно заслуховувати доповіді, реферати, анотації про прочитані статті і книги.

Література

1. Беспалько, В. П. Теория учебника: дидактический аспект [Текст] / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика. – 160 с.
2. Горяна, Л. Г. Індивідуалізація роботи учнів з підручником як дидактична проблема [Текст] / Л. Г. Горяна // Теоретично-методичні проблеми навчання і виховання : зб. наук. праць, серія «Педагогічні науки». – К. : Фенікс, 2000. – С. 22–32.
3. Душина, И. В. Методика и технология обучения географии [Текст] / И. В. Душина, В. Б. Пятунин, Е. А. Таможня. – М. : Астрель, 2002. – 203 с.
4. Ковчин, Н.А. Роль сучасного шкільного підручника з географії у формуванні системності знань школярів [Текст] /Н. А. Ковчин // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – С. 163–167.

5. Корнєєв, В. П. Дидактичні і методичні засади підручника географії [Текст] / В. П. Корнєєв // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 85–102.

6. Сиротенко, А. Й. Проблеми конструювання підручників з географії [Текст] / А. Й. Сиротенко // Географія. – Х. : Основа. – 2004.

7. Топузов, О. М. Методичний компонент змісту нового підручника з географії для профільної школи [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 219–225.

UA У статті висвітлено питання використання методичного потенціалу підручника та організації роботи учнів з ним у процесі навчання географії.

Ключові слова: підручник, методичний потенціал, організація навчання.

RU В статье рассмотрен вопрос использования методического потенциала учебника и организации работы учащихся с ним в процессе обучения географии.

Ключевые слова: учебник, методический потенциал, организация обучения.

EN The article depicts the problem as for the usage of the potential of methodological handbook and the organization of students' training with it while learning geography.

Key words: handbook, methodological potential, organization of training.